

Рябоконт В. В. кандидат педагогічних наук,
Черкаський інститут пожежної безпеки
імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України
<https://orcid.org/0000-0002-6019-0411>

Чередниченко Т. В. Черкаський інститут
пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля
НУЦЗ України
<https://orcid.org/0000-0001-5496-1083>

КРИЗОВА СИТУАЦІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

У статті подано результати досліджень психологічного змісту понять «криза», «критична ситуація», «кризова ситуація». Розглянуто можливі варіанти поведінки суб'єкта кризових ситуацій: конструктивний та деструктивний. З позиції діяльсного підходу доведено, що кризова ситуація є джерелом розвитку особистості, при цьому рушійною силою розвитку є особистісна активність суб'єкта саморозвитку, яка і визначає модель поведінки людини в кризових ситуаціях.

Ключові слова: криза; критична ситуація; кризова ситуація; особистість; суб'єкт; модель поведінки.

Вступ. Незважаючи на історичну епоху, в якій живе людина, її буття завжди наповнене труднощами: хвороби, негативні життєві потрясіння, втрати, катастрофи природного чи техногенного характеру, низький рівень чи відсутність соціальної підтримки. Кількість труднощів, з якими доводиться зустрічатися сучасній людині, значно зросла за рахунок збільшення числа потенційних небезпек у зв'язку з технологічним прогресом, посиленням соціально-політичної напруженості, розширенням переліку сфер діяльності, що ставлять високі вимоги до особистості людини. У зв'язку з цим проблема підготовки людини до діяльності в напружених умовах є безсумнівно важливою, що і визначає підвищений інтерес до неї з боку сучасних фахівців, а, отже, і актуальність теми даного дослідження.

Метою статті є окреслення різних аспектів означеної проблеми, основними з яких є розробка методологічних підходів до її аналізу, опис, систематизація та інтерпретація фактичного матеріалу, а завданнями – аналіз теоретичних моделей кризових ситуацій і суб'єктивних їх проявів та вироблення практичних рекомендацій щодо вибору того напрямку активності в кризовій ситуації, який дозволить активно вирішувати проблему, а не відходити від неї.

Теоретичне підґрунтя. До питання вивчення кризових ситуацій в житті людини вперше у психологічній науці звернувся Лев Виготський, наукові уявлення якого про вікові кризи особистості лягли в основу

подальших досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених-психологів. Досить глибоко та змістовно це питання розглядають у своїх роботах українські психологи, зокрема В. В. Кириченко, А. В. Овсичка, Л. О. Шевченко, І. М. Щербакова, З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос, Л. І. Литвиненко та інші, а також зарубіжні психологи: Р. Ассаджіолі, Т. Йоманс, О. Кружкова. Та незважаючи на велику кількість емпіричних досліджень, що присвячені різноманітним аспектам цієї проблеми, ще багато запитань залишається без відповідей, зокрема і роль суб'єкта, який вирішальним чином впливає на перебіг кризових явищ та їх результати.

Методи дослідження. У процесі підготовки статті та для логічності викладу матеріалу дослідження використано загальнонаукові прийоми та методи емпіричного дослідження, що ґрунтуються на ситемному підході, серед яких: метод аналізу та синтезу, який дозволив виділити складові елементи проблеми з метою вивчення їх кожної окремо як складових частин єдиного цілого, метод узагальнення, який дав змогу виявити типові риси та закономірності досліджуваного явища, метод порівняння, за допомогою якого було встановлено певні відмінності між схожими аспектами однієї проблеми.

Результати і обговорення. Критична, або кризова, ситуація в найзагальнішому вигляді може бути визначена як «різка зміна звичайного стану речей, злам, загострення становища; гостре невдоволення собою, своєю діяльністю» [1, 343]. У психологічній

науці це поняття вперше з'явилося в працях Лева Виготського, який виділив в онтогенезі людини стабільні і критичні періоди, причому останні відокремлюють один стабільний період від іншого. Специфікою кризових періодів виступають прояви регресу, складності у відносинах особистості з оточуючими, при цьому розвиток в такі періоди помітно прискорюється: «Розвиток набуває бурхливого, стрімкого, іноді катастрофічного характеру, він нагадує революційні події як за темпом змін, що відбуваються, так і за змістом цих змін» [2, 896]. Незважаючи на те, що новоутворення кризових періодів не зберігаються в незмінному вигляді на наступних етапах онтогенезу, вони ніби поглинаються наступними новоутвореннями, сенс змін, що відбуваються, на думку Л. Виготського, полягає в підготовці переходу особистості на якісно інший, більш високий щабель розвитку. Сутнісною причиною кризових періодів в найзагальнішому вигляді є актуальне протиріччя між досягнутим рівнем розвитку, який призвів до зміни потреб людини, і відсутністю зовнішніх можливостей для задоволення цих потреб. У той же час явища негативу, що спостерігаються в поведінці і стані людини, викликані необхідними процесами переходу від старих до нових потреб, сконцентрованими переважно в критичні періоди. Таким чином, процес розвитку в стабільному періоді незмінно готує перехід на новий щабель розвитку, який, однак, не може здійснитися плавно, лінійно, а здійснюється в ході кризового періоду з усіма його негативними і позитивними проявами. Узагальнюючи аналіз природи психічного розвитку особистості, Л. Виготський підкреслює, що процес розвитку виступає в нормальному онтогенезі як процес саморозвитку, оскільки криза є проявом «нормальності» розвитку.

Сучасні дослідники, які здійснюють психологічний аналіз поняття «кризова ситуація», виділяють три типи криз:

– невротичні кризи, що тісно пов'язані з досвідом особистості та залежать від її внутрішніх особистісних причин;

– кризи розвитку, з якими пов'язані деякі онтогенетичні періоди (криза новонародженості, криза одного, трьох, семи років, підліткова криза, криза середнього віку та пенсійного віку). Саме ці

кризи і аналізувалися Л. Виготським [2] як необхідні етапи психічного розвитку;

– кризи обставин, до яких сучасна людина все частіше залучається. Цей тип криз пов'язаний з наявністю таких ситуацій, як, наприклад, техногенні та природні катастрофи, що призводять до загрози втрати здоров'я або життя суб'єкта, що істотно порушує базове відчуття безпеки і може супроводжуватися розвитком травматичних кризових станів. Саме вивчення цього типу криз в основному і займаються фахівці, які працюють у галузі кризової психології, «яка має на меті визначення психологічних особливостей життєвої ситуації та індивідуальності людини або групи, внесення позитивних змін у процес взаємодії між ними і профілактику небажаних форм поведінки для найбільш повного розкриття сутнісних сил людини. [3, 6].

У роботах сучасних дослідників пропонуються різні поняття, що характеризують наявність в житті людини таких подій, які не можуть бути названі нормальними. Основними є такі поняття:

– «екстремальна ситуація». І. Г. Малкіна-Пих [4] відносить до них техногенні та природні катастрофи, міжнаціональні конфлікти, терористичні акти тощо. В загальному, це події, що відносяться до категорії надзвичайних ситуацій;

– «кризова ситуація». На думку З. Кісарчука, Я. Омельченка, «криза – це ситуація емоційного та інтелектуального стресу, що вимагає значної зміни уявлень людини про світ і про себе за короткий проміжок часу». [5, 16] Вчені зазначають: «Людина, що потрапила у кризову ситуацію, не може залишатися такою ж, якою була. Їй не вдається осмислити свій психотравмуючий досвід, оперуючи знайомими, шаблонними категоріями і використовуючи звичні моделі вирішення проблем». [5, 16]

- «важка життєва ситуація» також виступає синонімом розглянутих понять, під час неї в результаті зовнішніх впливів або внутрішніх змін відбувається порушення адаптації людини до життя, в результаті чого вона не в змозі задовольняти свої основні життєві потреби за допомогою моделей і способів діяльності (поведінки), вироблених в попередні періоди життя.

Як можна помітити, незважаючи на широкий спектр понять, всі їх можна розділити на два основних типи: по-перше, поняття, що фіксують зовнішні ознаки даної категорії ситуацій, а по-друге, поняття, в яких суб'єктивне переживання ситуації виходить на перший план та стає їх головною ознакою. При цьому найчастіше простежується ставлення до кризових (екстремальних, важких) ситуацій як до детермінант суб'єктивних аспектів реакції на них. Однак адекватне розуміння етіології реакції людини на кризи передбачає врахування того, що у виникненні кризових станів беруть участь кілька груп чинників, а саме:

1. Присутність стресорів. При цьому стресором виступає не об'єктивно небезпечна ситуація, а ситуація, яка оцінюється людиною як загрозна, що означає присутність елемента діяльності (активності) суб'єкта кризової ситуації.

2. Обмежене або викривлене сприйняття, яке практично завжди присутнє в умовах незнайомих ситуацій. Наслідком такого сприйняття може стати почуття неповноцінності, почуття провини за відсутності реальних підстав, параноїдальне сприйняття дійсності (в дусі однієї, провідної ідеї), відчуття безвиході тощо.

3. Відмова адаптивних механізмів, що використовуються людиною для вирішення проблем, які виникають в повсякденному житті. По-перше, кризові ситуації не мають аналогів у досвіді, а по-друге, стереотипність мислення людини, як правило, не дозволяє їй ефективно і в найкоротші терміни скоригувати адаптивні механізми, які використовувалися раніше.

4. Відсутність або відмова систем підтримки близьких, що підсилює почуття самотності та ізоляції людини, яка опинилася в кризовій ситуації [4].

Таким чином, кризовий стан не є похідним від зовнішніх обставин. Наявність стресора є лише одним зі всієї великої кількості факторів, що беруть участь у виникненні кризових станів. Можна стверджувати, що необхідна певна готовність суб'єкта до деструктивного сприйняття стресора і трансформації його впливу у внутрішній стан, який визначається як кризовий.

Кризовий стан (криза) – це стан емоційної та розумової дезорганізації особистості, що виникає в більшості

випадків як результат одночасної дії декількох травмуючих чинників, проте в деяких випадках він може бути результатом ерозії (руйнування), що тривало деякий час. Суб'єктивна тяжкість такого стану людини часто пов'язана з тим, що він, як правило, наповнений дуже інтенсивними змішаними почуттями, серед яких можуть бути пригніченість, безвихідь, відчуття безглуздості всього, що відбувається, лють, вина, образа тощо, які переживаються людиною як відчуття внутрішнього хаосу та безнадії.

У психології вже давно не викликає сумніву той факт, що зміна працездатності та ефективності діяльності людини в стані стресу (найзручніше розглядати ускладнення життєвих умов як стресор) залежить від індивідуальної форми реакції, обумовленої особистісними особливостями (вихідним станом організму в цілому, суб'єктивною значущістю діяльності тощо). Ми пропонуємо розглянути подібні положення в термінології кризових ситуацій. У цьому випадку очевидно, що кризова ситуація, будучи стресом для її учасника, створює умови для розвитку кризових станів. Однак слідом за багатьма дослідниками і спираючись на методологічні принципи, закладені у вітчизняній психології щодо проблеми співвідношення біологічних і соціальних факторів у процесі розвитку, будемо вважати, що сама екстремальна ситуація виступає лише умовою, а не детермінантою кризових станів.

Згідно з методологією діяльнісного підходу, що закладена в роботах Л. Виготського [2], А. Леонтьєва [6] та ін., психічний розвиток є системно детермінованим процесом, в якому біологічні властивості індивіда є необхідною умовою розвитку, а соціальна взаємодія в формі спільної діяльності – єдиним джерелом розвитку. Дійсне пояснення свідомості лежить не в процесах, що «розігруються в голові індивіда під впливом подразників, які впливають на нього», а в «суспільних умовах і способах тієї діяльності, яка створює його необхідність» [6, 29]. «Свідомість це ... продукт тих особливих, тобто суспільних, відносин, в які вступають люди і які лише реалізуються за допомогою їх мозку, їх органів чуттів і органів дії» [6, 31].

Соціальний розвиток людини полягає в формуванні у неї соціальних форм поведінки. Основним фактором розвитку виступає активність в умовах актуалізованого протиріччя між зовнішніми вимогами і оцінкою своєї здатності їм відповідати (безумовно, при наявності внутрішньої мотивації на зміни). «Сутність культурного розвитку полягає в зіткненні розвинених, культурних форм поведінки, з якими зустрічається дитина, з примітивними формами, які характеризують його власну поведінку» [2, 611].

Ситуація труднощів, з якими стикається людина через відсутність у неї адекватних форм поведінки, є стимулом для виявлення нею активності. Таким чином, спосіб поведінки людини в кризовій ситуації пов'язаний насамперед з наступними моментами:

- ступенем сприйняття зовнішніх вимог;
- ступенем мотивації на відповідність цим вимогам.

Незалежно від визначення змісту кризових ситуацій дослідники сходяться в тому, що існують два основні варіанти виходу особистості з кризи. Перший (конструктивний) пов'язаний зі збільшенням адаптаційних можливостей особистості, яка здобула в результаті активної взаємодії з кризою новий життєвий досвід, який зробив її дорослішою. На сьогодні дослідження, в яких розглядаються особливості суб'єктів, що використовують цей варіант поведінки, вельми нечисленні. Як правило, наводяться характеристики, при яких вибір на користь цього варіанту поведінки неможливий. Другий (деструктивний) варіант поведінки розвивається в разі, якщо вихід з кризи не знайдений, що затягує депресивний стан і штовхає до відходу від ситуації. У сучасних дослідженнях найчастіше лише підкреслюється наявність даного варіанту поведінки особистості в кризовій ситуації, однак не робиться спроб класифікувати можливі його прояви. Більшість дослідників визнають існування деструктивних стратегій подолання криз, спільною рисою яких є фактичне небажання людини і нездатність працювати зі своєю проблемою, однак систематизацію проявів деструктивних стратегій поведінки обмежують такими варіантами, як суїцид і алкоголізм.

Проведений аналіз теоретичних моделей кризових ситуацій і суб'єктивних їх

проявів дозволяє віднести до проявів деструктивної поведінки особистості в умовах кризи наступне: 1) суїцид; 2) потрапляння в залежність; 3) можливість психосоматичного захворювання.

Суїцид – це усвідомлене позбавлення себе життя. Більш широким поняттям є суїцидальна поведінка, яка включає ще й суїцидальні замаху, спроби і прояви. Існує величезна кількість досліджень, що розглядають суїцид і його причини. Однак вирішення основної практичної мети – визначення параметрів, які однозначно свідчать про готовність конкретної людини до аутоагресивних дій, – в дослідженнях не простежується. Пояснюючи природу самогубств і їх мотиви, думки вчених варіюють від знаходження соціальних передумов до визнання агресії (напрямок агресії не має значення) як вродженої характеристики людини. Інші дослідження систематизують статистику, описуючи фактори суїцидального ризику. До них відносяться соціально-демографічні (стать, вік, сімейний стан тощо), біографічні (наприклад, суїцидальна поведінка близьких осіб: родичів, близьких, друзів, кумирів тощо); медичні (соматична і психічна патологія); індивідуально-психологічні (низька фрустраційна толерантність, імпульсивність тощо) і природні фактори. Таким чином, в один ряд стають як внутрішні особливості суїцидента, так і зовнішні; при цьому не проглядається ієрархія цих параметрів, найчастіше визнається наявність такого фактора, як вплив ситуації, тобто «системи об'єктивних і суб'єктивних елементів, які об'єднуються в життєдіяльності суб'єкта в певний часовий період» [7, с. 8]. Велику складність, таким чином, являє систематизація тих особистісних передумов, які можуть визначити суїцидальну поведінку людини, оскільки виділяється безліч причин (як зовнішніх, так і внутрішніх) аутоагресії.

Загальним для всіх досліджень є визнання того, що суїцид в більшості випадків – це спосіб припинити нестерпний душевний біль, що є спільною ознакою кризових станів. При наявності специфічних змін свідомості і особистості цей вихід розглядається як найбільш привабливий («швидко і назавжди»).

Залежна поведінка також, з нашої точки зору, виступає як спосіб реагування на кризову ситуацію. Традиційним є визнання

алкоголізму і наркоманії (тобто залежність від психоактивних речовин) в якості способу зміни умов життєдіяльності. Разом з тим існує кілька типів залежної поведінки відповідно до об'єкта залежності. Всі вони схожі, оскільки виникають при певній готовності особистості до психологічної залежності, і часто з часом виникає зміна об'єкта залежності або приєднання іншого до вже наявного. Саме тому ми пропонуємо розглядати як спосіб реагування на кризи не тільки зловживання психоактивними речовинами, а й інші варіанти «втечі в залежність». Розглянемо основні з них.

1. Залежності від психоактивних речовин відносяться до категорії найбільш поширених. Одним з основних видів мотивації використання психоактивних речовин на початковій стадії залежності є атарактична мотивація, тобто використання речовини для поліпшення поганого самопочуття. У багатьох випадках цей вид мотивації стає домінуючим, оскільки психоактивна речовина дозволяє швидко змінити сприйняття актуальної життєвої ситуації, що не задовольняє суб'єкта, і усунути (в свідомості людини – відкласти) необхідність активної поведінки для зміни життя.

2. Перебільшення захоплень (фанатизм, гемблінг (патологічне захоплення азартними іграми), Інтернет-залежність). Основні ознаки:

- глибока і тривала зосередженість на об'єкті захоплення;
- упереджене, емоційно насичене ставлення до об'єкта захоплення;
- втрата відчуття контролю часу, що витрачається на захоплення;
- ігнорування інших видів діяльності.

Людина, занадто залежна від захоплень, потребує психотерапевтичної допомоги, оскільки індивідуальні та соціальні наслідки таких захоплень відводять її від нормального життя.

3. Залежності харчової поведінки, які характеризуються такими ознаками: зміна цінності харчування в ієрархії цінностей, спотворення образу свого тіла, заклопотаність контролем ваги. Залежно від ставлення до їжі та типу харчової поведінки, з'являються такі явища, як нервова анорексія (полягає в прагненні будь-якою ціною схуднути за допомогою відмови від їжі, використання заходів щодо очищення шлунка, причому прагнення не проходить

навіть тоді, коли з'являється дистрофія) або нервова булімія (характеризується повторюваними нападами переїдання, неможливістю внаслідок нервового напруження, яке виникає через невдоволення власним тілом, навіть нетривалий час обходитися без їжі, а також використанням того чи іншого способу очищення організму від споживаної їжі). У деяких дослідженнях зустрічається визнання нервової анорексії як форми хронічного самогубства [8]. Можна виявити загальні особливості залежної особистості, такі, як інфантильність, навіюваність, копіювання, прогностична некомпетентність тощо. Можна з упевненістю стверджувати, що перелік цих якостей характеризує особистість, не готову до активного вибору в складних ситуаціях, яка прагне до використання дитячих алгоритмів поведінки, наприклад, до пошуку засобів та способів, що змінюють сприйняття складнощів, що замінюють реальність на ту, яку в даний момент сприймати краще.

Психосоматика (психосоматичні захворювання) є однією з найбільш суперечливих областей цілого ряду наук, які вивчають людину. На сьогодні налічується велика кількість психосоматичних теорій, які пояснюють феномени взаємозв'язку тілесного і психічного. Об'єднує ці теорії те, що всі вони визнають наявність взаємозв'язку між психічним напруженням (стресом, психотравмою тощо) та соматичною реакцією на неї, що з'являється. Як правило, всі ці теорії розглядають життєву ситуацію, в якій опинилася людина і після якої відзначається погіршення її здоров'я, як детермінуючого фактора. Однак подібна методологія спростовується давно відомим фактом, що повідомлення людині про взаємозв'язок зовнішньої ситуації і хвороби не тільки не поліпшує, а й часто призводить до погіршення стану пацієнта. З нашої точки зору, незалежно від типу опису механізмів взаємозалежності тілесного і психічного самопочуття людини, необхідно пам'ятати, що соціальна ситуація – лише джерело розвитку, а біогенетичні властивості – лише умови розвитку. Результат розвитку (в тому числі і характеристики динаміки психічного і фізичного стану людини) в кінцевому рахунку визначається активністю суб'єкта. Відповідно до думки психотерапевтів-практиків, хвороба – це повідомлення, яке

Питання психології

зазвичай вже виявлялося раніше в інших формах, але людина його проігнорувала. Якщо людина продовжує ігнорувати це повідомлення, воно перетворюється на хворобу тіла. У практиці психотерапії психосоматичних захворювань давно не заперечується той факт, що активність пацієнта, що страждає навіть дуже серйозними недугами (наприклад, онкологічними захворюваннями), може призводити до зцілення. Таким чином, психосоматичне захворювання також може розглядатися як варіант «відходу» від актуальної проблеми в іншу – більш конкретну і менш значиму, тобто в хворобу.

Висновки. Узагальнюючи проведений аналіз існуючих підходів до розгляду проблеми поведінки суб'єкта кризових і екстремальних ситуацій, хотілося б ще раз підкреслити наступне:

1. Кризові ситуації виступають стресорами для людини, проте їх не можна розглядати як безпосередні детермінанти кризового стану, оскільки для його виникнення необхідне ще і сприйняття даної ситуації як стресора, відсутність задовільних алгоритмів опанування нею і відсутність зовнішньої підтримки.

2. Зовнішні (соціальні) умови розвитку в парадигмі діяльнісного підходу розглядаються лише як умови функціонування і розвитку суб'єкта, в той

час як кінцевий результат, тобто в контексті даної проблеми вибір суб'єктом кризових і екстремальних ситуацій конкретного варіанту поведінки, визначається активністю самого суб'єкта.

3. Виходом з кризи може бути її вирішення, тобто конструктивна поведінка суб'єкта, спрямована на подолання труднощів через вироблення тих новоутворень, які б дозволили перемогти кризу. Однак поряд з цим на практиці часто зустрічається деструктивний спосіб кризового реагування. Як варіанти такого реагування слід розглядати не тільки суїцидальну поведінку, але і входження в залежність, а також входження в психосоматичне захворювання.

4. Потребує подальшого вивчення питання про особистісні передумови, що забезпечують конструктивний спосіб реагування. Рішення даного завдання дозволить посилити прикладне значення досліджень в області кризової психології. Знаючи, які якості дозволяють конструктивно вибирати в кризових ситуаціях той напрямок активності, який призводить не до відходу від проблеми, а до активного її вирішення, можна розробляти технології розвитку цих якостей у процесі активного включення суб'єкта в діяльність щодо зміни себе та світу.

Список використаних джерел

1. Словник української мови: в 11 томах. Том 4. / за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973. – 1332 с.
2. Выготский С. Л. Психология / С. Л. Выготский. – М.: ЭКСМО Пресс. 2000. – 1007 с.
3. Кризова психологія: Навчальний посібник / За заг. ред. проф. О. В. Тімченка. – Х.: НУЦЗУ, 2010. – 401 с.
4. Малкина-Пых И. Г. Экстремальные ситуации: Справочник практического психолога. / И. Г. Малкина-Пых. – М.: ЕКСМО, 2005. – 916 с.
5. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос, Л. І. Литвиненко та інші; за ред. З. Г. Кісарчук. – К.: ТОВ “Видавництво “Логос”, 2014. – 207 с.
6. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. / А. Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
7. Осухова Н. Г. Психологическая помощь в трудных и экстремальных ситуациях. / Н. Г. Осухова. – М.: Академия, 2005. – 288 с.

References

1. Bilodid, I. K. (1973). Slovnýk ukraïnskoi movy: v 11 tomah. Tom 4 [dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
2. Vygotskij, S. L. (2000). Psihologija [Psychology]. Moskva: EKSMO Press. (in Russia).
3. Timchenko, O. V. (2010). Kryzova psyhologija [Crisis psychology]. Charkiv: NUCZU (in Ukrainian).
4. Malkina-Pyh, I. G. (2005). Ekstremalnye situacii: Spravochnik praktičeskogo psihologa. [Extreme situations: handbook of practical psychologist], Moskva: EKSMO Press. (in Russia).
5. Kisarchuk Z. G., Omelchenko Ia. M., Lazos G. P., Lytvynenko L. I. (2014). Psihologichna dopomoga postrazdalym vnaslidok kryzovyh travmatychnyh podij. [Psychological assistance to victims of crisis traumatic events]. Kyiv: TOV “Vydavnyctvo Logos”. (in Ukrainian).

6. Leontjev, A. N. (1975). Dejatelnost. Soznanije. Lichnost. [Activity. Consciousness. Personality]. Moskva: Politizdat. (in Russia).

7. Osuhova, N. G. (2005). Psihologicheskaja pomoshch v trudnyh i ekstremalnyh situacijah. [Psychological assistance in difficult and extreme situations]. Moskva: Akademiya. (in Russia).

Резюме

Рябокoнь В. В. кандидат педагогических наук,
Черкасский институт пожарной безопасности
имени Героев Чернобыля НУГЗ Украины

Чередниченко Т. В. Черкасский институт пожарной
безопасности имени Героев Чернобыля НУГЗ Украины

КРИЗИСНАЯ СИТУАЦИЯ КАК СРЕДА РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ

В статье предложены результаты исследования понятий «кризис», «критическая ситуация», «кризисная ситуация» в психологическом плане. Рассмотрено два возможных варианта поведения субъекта кризисных ситуаций, а именно: конструктивный и деструктивный. Определено, что кризисная ситуация есть источником развития личности, причем на первый план выходит личностная активность субъекта, которая и определяет поведение человека в кризисных ситуациях.

Ключевые слова: кризис; критическая ситуация; кризисная ситуация; личность; субъект; поведение.

Summary

Riabokon V. Candidate of Pedagogic Sciences, Cherkasy
Institute of Fire Safety named after Chernobyl Heroes
National University of Civil Defense of Ukraine

Cherednychenko T. Cherkasy Institute of Fire Safety
named after Chernobyl Heroes National University
of Civil Defense of Ukraine

CRISIS SITUATION AS A SOURCE OF PERSONALITY DEVELOPMENT

The article presents the results of research on the psychological content of the concepts "crisis", "critical situation", "crisis situation". The number of difficulties, that modern person has to face, increases due to the growth of the number of potential dangers due to technological progress, intensification of socio-political tensions, expanding the list of scope of activities, that make high demands on the individual. Thereby, the problem of training of a person for activities in a stressful environment is undoubtedly important, it determines the increased interest in it by modern professionals.

The aim of the article is the developing of methodological approaches to the analysis of indicated problem, description, systematization and interpretation of actual material, the tasks are analysis of theoretical models of crisis situations and their subjective manifestations and development of practical recommendations for choosing the direction of activity in a crisis situation, rather than deviation from it.

There are three types of crises that characterize the concept of "crisis situation", specifically: neurotic crises, which are closely related to the experience of the individual and depend on his internal personal causes; developmental crises associated with some ontogenetic periods (neonatal crisis, crisis of one, three, seven years, adolescent crisis, midlife crisis and retirement age crisis); crises of circumstances which modern person is increasingly involved to. This type of crisis is associated with the presence of situations such as man-made and natural disasters that threaten the loss of health or life of the subject, which significantly violates the basic sense of security and may be accompanied by the development of traumatic crises.

It has been found that a state of crisis, is a state of emotional and mental disorganization of the individual, which occurs in most cases as a result of the simultaneous action of several traumatic factors, and in some cases is the result of long-term action of such factors, is not derived from external circumstances. The presence of stressors is just one of the many factors involved in the emergence of crisis situations. Crisis situations are stressors for a person, but they can not be considered as direct determinants of the crisis.

Possible variants of crisis subject behavior are considered: constructive and destructive ones. The way out of the crisis can be its solution, the constructive behavior of the subject, aimed at overcoming of difficulties by the development of formation of new actions that would overcome the crisis. From the point of view of the activity approach, it is proved that the crisis situation is the source of personal development, and the driving force of development is the personal activity of the self-development subject, which determines the model of human behavior in crisis situations.

Key words: crisis; critical situation; crisis situation; personality; subject; model of behavior.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 12.02. 21.